

Б. Загоровський,
Людність Степової України
колись і тепер.

Луп
217

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Дорогому Борису Александровичу
Лупанову
От авиою

Окремий відбиток зі збірника "Степова Україна"

ЛУПАНОВ
217

М

Людність Степової України колись і тепер

Склад сучасної людности Степової України, а ще в більшій мірі колишніх її мешканців, яскраво відбиває на собі історичну долю цього краю, яка, своєю чергою, залежить від географічних та економічних особливостей. Степова Україна, з погляду географічного, є типовий степовий край, що різко одмінюється своєю природою від прилеглих до нього з півдня та з заходу областей (Слобідської України, Полтавщини, Київщини, Поділля та Басарабії). Коли з сходу від Наддінщини ми й не бачимо таких різких географічних одмін, то все ж природа цього краю, цебто Донського, степового по суті, має свої особливості (багато солонців, місцями горюватість), що відмежовують його від решти степового комплексу.

Таким чином, сама природа відокремила Степову Україну (у складі колишніх російських губернь — Катеринославщини, Херсонщини й Таврії — останньої без горяного Кримського півострова) в осібну територію, пристосовану для своєрідного історичного розвитку. Історична доля Степової України, а також її економічна еволюція, щільно зв'язана з тою особливістю її природи, що надчорноморські й надозівські степи, являючи собою продовження степів надволзьких та аральських, здавна приваблювали до себе кочові народи, які знаходили тут сприятливі умови для свого головного зайняття — скотарства. За батьківщину цих кочових народів були нагір'я й степи Середньої Азії, й, отже, Степовій Україні судилося стати ареною, де одні народи середньо-азійського походження заступали місце інших. З цих народів лише невелика частина надовго затрималася в наших степах, ще менша залишала якісь виразні сліди; решта або пересунулася далі на захід, або ж зовсім зникла з історичного кону, втративши риси окремішности. Ці численні міграції народів, викликані в основі причинами географічного

характеру — поступовим, що періодично збільшувалося, усиханням Середньої Азії й сполученим із цим погіршенням господарського побуту кочовиків-скотарів, почалися задовго до появи перших писаних даних про долю Степової України; тривали вони до XVIII століття, коли ми бачимо останні хвилі цього руху, у формі переселення ногайців і калмиків.

Ми не будемо стежити докладно за тими етапами цього важливого для історії надчорномор'я міграційного процесу, бо вони не полишили помітних слідів у сучасному етнічному складі Степової України. Ні іранські з походження народи скитів, сарматів, аланів, ні тюрки, репрезентовані в надчорноморських степах аварами, хазарами, печенігами й половцями, ні фінські зайшли — болгари (до свого ослов'янення) й мад'яри (угорці) не залишили іншої пам'ятки про своє перебування в Степовій Україні, крім „язика землі“ — численних могил та інших археологічних пам'ятників, що по них учені відтворюють їхній побут. Лише про останніх представників тюркської групи — про хазарів та половців, можна зробити припущення, що перші мали культурний вплив, а другі — кривну близькість до того народу, якому довгий час довелося бути мешканцем нашого краю й дати йому сучасну назву, тобто народу українського. Рівнобіжно з процесом східних азіатських міграцій у Надчорномор'ї, ми спостерігаємо й інші процеси, що приводили до берегів Чорного й Озівського морів народи з півдня, з півночі та північного заходу Європи. І тут ми не будемо зупинятися на таких недовгих, що не залишили сталих слідів, пересельцях, як от представники фракійської і кельтської галузі арійської сім'ї народів. Проте, історія грецької колонізації на південних берегах Чорного моря є одне з найцікавіших питань античної історії; вона стала за об'єктом пильної наукової розробки й знайшла собі за наших днів блискучий вияв у працях акад. М. І. Ростовцева.

Ми тільки в загальних рисах торкнемося розвитку грецької осель на території Степової України (не торкаючись південного берега Криму), що відіграли величезну культурну роль в історії не тільки Надчорномор'я, а й тих українських земель, що лежали далі вглиб. Поява грецьких купців і мореплавців на північних берегах Чорного моря, яке вони назвали Евксинським

Понтом, почавшись з незапам'ятних легендарних часів, у VIII, а особливо в VII віці до нашої ери, збільшила колонізацію цих берегів. Засновані тут міста, — з них, у межах Степової України, першорядним був порт на Дніпро-Бузькому лимані, Ольвія, — не тільки були чільними факторами економічного розвитку нашого краю, але й переносили сюди високі форми елінської культури, закладаючи тут, таким чином, ті основи європейської цивілізації, які, тимчасово послаблюючись і завмираючи, все ж засвоювалися мешканцями не тільки Степової, але й усієї України й відіграли велику роль в культурній еволюції українського народу взагалі. Тут особливо велике значення мав один із старовинних грецьких центрів Кримського півострова — Херсонес Таврійський — через своє довгочасне історичне існування, яке дало йому можливість вплинути на культуру Київської Русі, що почала складатися в X—XI віках нашої ери. Грецькі колонії, оперізавши все північне побережжя Чорного (й частково Озівського) моря від гирла Дунаю до гирла Кубані, найбільшого свого розвитку дійшли в IV—III в. до нашої ери, коли під їхній культурний вплив підпали численні скитські племена, що жили на території Степової України та Криму, й почали під цим впливом стягатись у великі держави напівелінського, напівіранського типу. Але ця щаслива пора в історичному житті нашого краю змінилась новими хвилями азіатських кочовиків — спершу сарматів, а потім аланів, під якими захитались, а потім упали основи грецької культури в Надчорномор'ї. Правда, цей руйнаційний процес на деякий час був припинений переходом грецьких колоній під владу Римської імперії, що поставила в I—II в. свої військові залоги в низці колоній, з центром у Херсонесі, та втягнула ці колонії у своє широко розвинене економічне життя, але ж процес цей не міг не відновитись, коли й сама Римська імперія почала підупадати, а в степах Надчорномор'я з'явилися нові варварські сили. Такими свіжими заступниками „варварського“ світу, з погляду греків і римлян, з'явилось, у III—IV віках нашої ери, на цей раз германське плем'я — готи, що зайшли сюди не з сходу чи з заходу, а з півночі, з берегів Балтики. Осад готів на берегах Чорного моря призвів до утворення могутньої держави, з своєю

Лупанов

207

культурою (так званий „готський стиль“ в археологічних знахідках), що мала свій центр у Подніпров'ї, трохи не на місці Києва. Готи недовго, що правда, тримались на височині і вже при кінці IV в. їхня держава впала під ударами нових азійських кочовиків мішаного походження, що мали широко розповсюджену (від Китаю до Чорномор'я) назву гунів (або хиунгуну). Проте, частина готів надовго збереглася в затишному куточку на південному березі Криму, де ще в XVI в. чути було германську мову. Поступінно змішавшись із давніми мешканцями Криму—греками, готи внесли свою частку в історію Степової України, явивши собою один з елементів нової грецької колонізації нашого краю в XVIII в., про що мова буде далі.

Епоха готського, а потім — гунського панування в степах Надчорномор'я важлива для історика тим, що під гомін бурхливих подій не так помітно, але неухильно виступає на історичну арену східне слов'янство, що пізніше виділило з-поміж себе український нарід. Можна гадати, що процес розселення слов'ян з їхньої прабатьківщини (з берегів Вісли), що почався в III в. у зв'язку з пересуванням на південь готів, відбувався досить повільно одночасно з готсько-гунською боротьбою, але наприкінці V в. наявність численних слов'янських племен на берегах Нижнього Дунаю й прилеглого Надчорномор'я є факт незаперечний. Вже з цього часу серед слов'янських племен виділяється численний нарід анти, що посіли, як оповідають сучасні грецькі історики, побережжя Чорного моря від Дунаю до Дніпра (а, може, й до Дону). Цих антів чимало вчених (з М. С. Грушевським на чолі) вважають за предків українців. У побуті антів в їхньому войовничому дусі та нахилі до мореплавства можна знайти риси, спільні з пізнішими українськими козаками. Проте, перебування антів на побережжі Чорного моря не могло бути спокійним через невпинний приплив азійських кочовиків, що за них ми вже говорили. Запекла боротьба, що її змушені були вести протягом цілих століть анти з войовничими аварами, болгарами та іншими кочовиками, призвела до того, що головна маса антів мусила відсунутись від побережжя й розташуватися по середній течії Дніпра, Буга, а, може, й Дону, де вже в IX в. анти, під назвою полян, деревлян та інших слов'янських племен

закладають основи Київської Русі. Немає жадного сумніву, що не всіх антів витиснуто й винищено з берегів Чорного моря; тут під „верховенством“ тюркських кочовиків, вони надалі жили осіло; пам'яткою цього були руїни міст, що про них оповідають уже грецькі письменники X в., як про такі, що давно не існують. Надчорноморські степи були надто давно втягнені у сферу європейської, точніше Середземноморської цивілізації, щоб вони могли надовго бути захоплені чисто-азійськими кочовиками. І дійсно, ми бачимо, що у VIII столітті в цих степах починається панування хазарів, народу хоча й азійсько-кочового в своїй первісній культурі, але такого, що від часів свого переселення на береги Каспійського й Чорного морів підпав під подвійний вплив семітської (арабської й єврейської) та арійської (візантійської) культури. Отже, Степова Україна знову втягується в торговельні, а потім і культурні зносини з Візантією, Арабським халіфатом, кавказькими країнами, і цими благами користуються не тільки хазари, а й ті численні східньо-слов'янські племена, що їх ми зустрічаємо на перших сторінках Первісного Літопису. Ці племена, частково відсунуті, як ми бачимо, з берегів Чорного моря на північ, опинившись під зверхністю хазарів, можуть брати участь у тій жвавій торгівлі, що її вела Хазарська держава з своїми вищезгаданими сусідами. Потроху ці племена вертаються на місця свого первісного поселення, і ми бачимо, що у IX в. ріка Дін в арабських письменників зветься „Слов'янською рікою“. Так само й на низинах Дніпра та Буга з'являються знову слов'янські поселення (наприклад, Олеш'є, теперішнє місто Олешки, Пересечен), і, нарешті, ми знаходимо тут цілі племена — угличів, тиверців, що посідають, за свідомством київського літописця та грецьких істориків, всю простору територію, від Дунаю до Дніпра, а, може, й далі на схід, що за старим ім'ям зветься „Великою Скифією“. Культурний вплив хазарів на племена, що заселяли і Надчорномор'я і Подніпров'я, є, безперечно, один із головних факторів, що утворили під кінець IX й на початок X в. в. сприятливі умови для складання Київської Русі, як державного організму. Звичайно, велику вагу мав тут і північний, норманський елемент, що його приваблювало, щораз більше зростаючи, торговельне значення Дніпровсько-Чорномор-

ського торговельного шляху. Так підготовані були на XI вік ті сили, що, об'єднавшись під торговельною й культурною гегемонією Києва, могли ненадовго, правда, утворити Київську державу, що встановила тісний торговельний зв'язок з Візантією й Західною Європою. Певна річ, надчорноморські степи повинні були ввійти до складу цієї держави через те важливе значення, що його мали гирла рік і морське побережжя для торгівлі Київської Русі, тим більше, що міць хазарів під ударами слов'янських племен, які звільнилися з-під їхнього панування, та нових зайд-кочовиків зі сходу, почала підупадати й нарешті зникла. Проте, вигода, що її здобула Київська Русь, коли запанувала над хазарами, показалася набагато меншою проти тої шкоди, що вийшла для об'єднаних під владою Києва слов'янських племен, через заміну культурних хазарів новими напівдикими азійськими кочовиками — спочатку печенігами, а потім половцями. Безупинна боротьба — „рать без переступу“, як висловлюється літописець, виснажила в великій мірі сили Київської держави, що примушена була поступово відсувати свої кордони все далі на північ, на Рось і навіть на Стугну (допливи Дніпра недалеко Києва). Степова Україна надовго майже в цілому стає ареною діяльності кочовиків, серед яких бродять окремі сміливі напівволяки, напівмисливці, попередники майбутніх запорожців, так і прозвані „бродниками“. Та й щодо племен, вони є покручі слов'ян з тюрками. Історія Степової України в XII - XV віках є передусім продовження історії зміни азійських кочовиків. Половців у середині XIII в. змінюють монголо-татари з перевагою тюркських елементів, при чім рівнобіжно з цією зміною все більшають „затори“ торговельних шляхів, що в зв'язку з загальним переміщенням шляхів у всесвітній торгівлі, в наслідок хрестових походів, позбавляють північне Надчорномор'я того видатного становища, яке йому випадало вже двічі: в IV - III віках до нашої ери, за часів розквіту елінської цивілізації, і в IX - XI віках, за епохи розквіту Арабського халіфату та Візантії. Проте, старі культурні та економічні зв'язки між Середземноморським світом і багатими країнами середньої й далекої Азії, що встановилися по Чорному морю, Дону та Волзі, були надто цінні, щоб не відродитися за нових сприятливих умов. Такі умови й

постали, коли, з одного боку, знов утворена монголо-татарами Золота Орда набрала характеру великої організованої держави, і, з другого боку, коли північні береги Чорного моря вабили до себе італійських купців та мореплавців, що в XIII - XV віках були носіями найвищої на заході Європи культури. Розквіт італійських міських республік Амальфі, Пізи, Венеції та Генуї, які захопили майже всю торгівлю Західної Європи зі Сходом, привів верховодів цих республік спершу до торгівлі з північним побережжям Чорного моря і з країнами, що лежали на шляху до напівфантастичного „Китаю“. Потім італійські купці розташовуються на цих берегах, набудувавши тут силу факторій та колоній. І от ми бачимо, як протягом XIII - XV віків засновується й розквітає багато міст, що ланцюгом тягнуться, починаючи від гирла Дунаю (Лікостомо) через гирло Дністра (Монкастро) й кінчаючи гирлом Дону (Тана), з центром всієї італійської колонізації — кримськими осадами — Солдаєю (Судак) і Кафою (Теодосія). Низка проміжних „кітвових стоянок“ (в тім числі й на місці теперішньої Одеси — колишнього Качібею, і невеликих факторій (на місці старовинного Олеш'я) збільшували значення італійських володінь у північній Надчорномор'ї й полекшували тут торговельну діяльність італійських республік, серед яких Генуя поступінно посіла перше місце. Вплив італійської культури позначився з особливою силою в Кафі та Солдаї, про що свідчать і тепер ще величні руїни веж і стін; але звідси цей вплив ширився далеко вглиб країни; не диво, що ми чуємо про італійських („сурозьких“ — Сурожем називали Солдаю здавна на Русі) купців у Москві, а також і в Києві та Володимирі Вололинському.

Етнографічно італійці вплинули на людність південного берега Криму, змішуючись тут з греками та готами — пізнішими, як уже згадано, колонізаторами Степової України. Звичайно, не лише з тієї причини, а й через загальну культурну спадщину, італійський період в історії Степової України є один з найважливіших, і тяжким ударом для наступного культурного розвитку був передчасний кінець італійської колонізації в північному Надчорномор'ї, що стався через появу тут ще одних заступників тюркського Сходу — османських турків, у кінці XV віку.

Поява турків на північному узбережжі Чорного моря припадає на ту пору їхньої історії, коли в результаті двовікової боротьби вони заволоділи не тільки всією Малою Азією, а майже й усім Балканським півостровом з Константинополем на чолі. Саме це панування над містом, що зберегло величезне економічне й культурне значення, а також над протоками, що ведуть до нього з Чорного та Середземного морів, спонукало войовничих основоположників нової імперії до того, щоб підбити собі ті країни, які здавна були джерелом торгівлі Візантії або були шляхом до такого джерела. Північне побережжя Чорного моря й країни, що лежать углиб від нього, здавна входили в сферу економічного впливу Царгороду (як віддавна звали Константинопіль слов'яни), і турки, звичайно, захотіли поширити свій вплив і на ці такі важливі для торгівлі території. Проте, завойовувати їх цілком вони не вважали за потрібне для себе й обмежились лише на тому, щоб заволодіти окремими прибережними пунктами, звідки вони могли б контролювати життя цих країн, так державне, як і господарське. Цим, а також племінним та релігійним спорідненням з'ясовується той факт, що кримські татари, які склали на протязі XV ст. окреме ханство, що захопило всю Степову Україну, стали лише у васальні стосунки з османськими турками, а ці останні задовольнилися з того, що заняли такі прибережні міста, як Монкастро (перейменувавши його в Акерман), Кафу, Тану (переіменовану в Азак — нині Азов), Хаджібей (або Качібей — на місці Одеси). Таким чином, життя Степової України з кінця XV в. й аж до кінця XVIII в. перебуває, перш за все, у зв'язку з історичною еволюцією кримського ханства. Це ханство, що мало свій політичний й економічний центр на Кримському півострові, поступово з кочового племені, під впливом підлеглого йому споконвічного населення Криму, як ми вже бачили, мішаного (готсько-греко-італійського) походження, з деякою єврейською домішкою, набуло характеру осілої й досить культурної держави. Звичайно, що далі відходили межі Кримського ханства від Кримського побережжя, то характер життя його мешканців усе більше набирав примітивних, азійських рис, з пануванням натурального, скотарського господарства. Якраз із такими кочовиками, репрезентованими як татарами, так і ногайцями (що становили одміну пер-

ших) довелося протягом століть сусідити й боротися представникам українського народу, за яких були запорізькі козаки. Не раз уже відзначений у нас факт впливу осілої слов'янської людности від чорноморських берегів углиб країни, під натиском нових хвиль кочовиків, мав місце в XIII—XIV віках, коли міць татар, об'єднаних у Золоту Орду, була на вищому щаблі свого розвитку. Коли же ця міць стала підупадати, що виявилось в розпаді цієї Орди на ряд ханств, і коли засноване в надчорноморських степах Кримське ханство почало втрачати свій виключно кочовий і войовничий характер, то ми бачимо нове просування на південь, до берегів Чорного моря, слов'янського, точніше українського, елементу.

Відродження культурного життя Наддніпрянської України стає особливо помітне у XV в., в зв'язку з тим, що вона ввійшла до складу могутнього державного організму — Литовсько-руського великого князівства. Спільними силами українського й литовсько-білоруського елементів ця держава поширює свої межі через успішну боротьбу з кримськими татарами, до чорноморських берегів, де в другій половині XV століття вона посідає низку укріплених осель, від гирла Дністра до гирла Дніпра. Такими оселями є засновані мабуть від татар Хаджібей (інакше Качібей), попередник Одеси, Очаків (відомий в Литовсько-руській державі під назвою Дашев) та низка менших значенням, що збереглися в деякій мірі до наших часів (Маяки). Навколо цих замків і під їхнім захистом, у надчорноморських степах скупчувалася українська людність, що їй вабили сюди вигідні економічні умови. Рибальство, добування соли в численних лиманах цього краю, полювання — ось ті головні зайняття, що були джерелом добробуту для тих слов'янських елементів, що знову з'явилися в наших степах. Проте, експлуатація цих природних багатств Надчорномор'я не дешево давалася новим його колонізаторам: їм треба було вести постійну і вперту боротьбу з іншими, що вважали себе за корінних власників цих степів, елементами: з тюрками, в особі татар, що об'єдналися в XV ж віці, як ми вже знаємо, в окреме Кримське ханство. Ця боротьба, що точилася спочатку силами, переважно, самої Литовської держави, була досить невдала до тої пори, поки в складі самої української людности,

крівно зацікавленої в тому, щоб володіти багатствами Надчорномор'я, виділилася особня соціальна група, яка самими умовами життя була пристосована до боротьби за надчорноморські степи й води. Вже здавна, ім'я „козака“ надавали тому мешканцеві наших степів, що вмів із зброєю в руках зберегти за собою експлуатацію багатств цих степів, при чім цим ім'ям однаково звався і татарин, і українець, і (як ми бачимо це на Дону) великорос. Поволі професія „козакування“ набуває щодалі виразніших рис і під кінець XV століття — клясової ознаки, характерної, головним чином, для пограничного населення Литовської держави. Змушена в тяжкій боротьбі з татарами й турками, що їм допомагали, відступити від привабливих своїми торговельними перспективами берегів Чорного моря, ця держава намагається зберегти „верховенство“ хоч би над чорноморськими степами й прикрити кордони Наддніпрянської України від ворожих наскоків кримських татар. З оцих обох міркувань литовські пани — фактичні володарі держави — старанно культивують зростання козацтва, і останнє під їхньою зверхністю, а також завдяки процесові соціальної диференціації, що все загострювалася в Литовській державі, досягає в XVI віці великої кількості й набуває все більшої питомої ваги серед інших, що входили до цієї держави, кляс. Процес утворення українського козацтва надто складний, щоб тут докладно його торкатися; він важливий для нас лише з того свого боку, який виявляється в колонізації Степової України. Головний тут фактор — це поступове об'єднання окремих ватаг козаків, що експлуатували ті чи ті „уходи“ (інакше — „уходаї“) — рибні влови або звіряні гони, а так само соляні озера — в одну велику військово-промислову організацію. Ця організація стає вже цілком виразна у другу половину XVI в., коли ми бачимо навколо одного центру — Січі — силу малих напівосілих осель, що звалися спочатку кошами (так пізніше звався і головний центр), а потім паланками з численним військовим елементом — „товариством“ або „лицарством“. Цей елемент, поруч з давнім — „уходництвом“, обирає собі й інше, також давнє, зайняття — наскоки на сусід ради здобичі, при чім ці наскоки з дрібних фактів, „луплення чабанів“ (тобто грабін татарських пастухів, щоб відбити в них отари), переходять до більших військових заходів, не

тільки на суходолі, а й на морі. Але для нас важливі не так військові подвиги запоріжців у їхній боротьбі з татарами й турками, що добули їм славу в Західній Європі XVI і XVII віків, як та експлуатація наших степів, що її провадило „Славне Військо Запорізьке“ під гуркіт цієї військової бурі. Ця експлуатація знаходила для себе щораз більше діячів, у зв'язку з тяжінням „на низ“, у „Дике поле“ численних представників українського селянства, що все більш підпадало процесові закріпачення чи іншим формам капіталістичного гніту в об'єднаній з кінця XVI в. Литовсько-Польській державі. Поволі в руках „Війська“ опинилась велика територія, що охоплює значну частину Степової України (пізніша Катеринославщина та великі частини Херсонщини й Таврії, і їй дається особливу назву „Вольностей“ запорізьких. Бувши вкупі з самим „Військом“ номінально підлеглою суверенній владі спершу Польщі, потім Московської держави (з середини XVII віку), деякий час Турції і, нарешті, Росії, ця багатюща на економічні чинники територія фактично цілком належить козакам, що посіли її, не тільки запорізьким, але й українським, що підлягали гетьманському урядові. На просторі „Вольностей“ поступово все густіше осідає українська народня маса, яка, разом із зростанням ваги Війська, починає, поруч з давнім „уходництвом“ у формах рибальства та полювання, а також і чумакування по сіль, щораз більше переходити до хліборобської експлуатації незайманої чорноземлі степів. Ця диференціація зайнять сполучена, значною мірою, і з тою соціальною диференціацією, що відбувалася в складі самого Війська Запорізького, де поруч з упривілейованою військово-промисловою клясою, що утворила „лицарство“ з численною старшиною на чолі, вибивалося „поспільство“; воно в галузі хліборобської експлуатації „Вольностей“ ставало в залежність так від усього Коша, як і від окремих його, економічно міцніших, складових елементів. Цьому поспільству, що завжди поповнювалося втікачами від ярма панщини, селянами, не тільки з польської, правобережної, але й з гетьманської, лівобережної України, належить перше місце серед тих осілих елементів, які почали відігравати ролю в еволюції Степової України з середини XVIII віку — нового етапу в цій еволюції. Історичні події загально-європейського значення

привели до утворення з початком XVIII століття в Східній Європі величезної держави—Російської імперії, яка, включаючи в свій склад Україну Наддніпрянську, стала намагатися заволодіти й землями Степової України, що були потрібні для розвитку російського торговельного (а пізніше й промислового) капіталізму. В цій змаганні завдання Росії полекшувалося тим, що територія Вольностей Запоріжжя після чвертьвікового перебування (1709—1734) „Війська“ „під турецькою протекцією“ знову стала теоретично підлягати суверенітетові Росії й була закріплена мирною угодою поміж Росією та Турцією р. 1739-го в Білгороді. Однак, ця територія, в тому вигляді, який вона мала в запорізьких руках, була далека від мети російської урядової політики, що рішуче йшла шляхом денационалізації України й закріпачення її народніх мас. От чому ми бачимо, що російський уряд, ставлячись байдуже, а часто й вороже, до запорізької хліборобської колонізації, інтенсивно провадить свою власну колонізацію так запорізьких „Вольностей“, як і інших частин Степової України, що переходили протягом другої половини XVIII віку під владу Росії. Ця колонізація, що тяглася і в першій половині XIX століття, розпадається на ряд окремих епізодів, зв'язаних з одніями того колонізаційного матеріялу, який тут запроваджувався, а також і різними завданнями, що їх собі ставила російська політика не тільки на північному Надчорномор'ї, але й на багатобільшому полі діяльності—турецьких володіннях взагалі, в зв'язанні „Східнього питання“. Першим епізодом російської урядової колонізації на землях Степової України було побудувати тут сербські військові поселення в середині XVIII століття. Думка використати слов'янський войовничий елемент на охорону прикордонної смуги Росії, що виникала в петербурзьких керівних сферах і раніше, в цей час могла здійснитися легко й з успіхом, завдяки тому невдоволенню, яке постало серед сербів, що оселялися, тікаючи від турецьких утисків, з кінця XVII в. в Угорщині. Утворене тут із сербів міліційного типу військо стало, у зв'язку із зростанням австрійського абсолютизму, підпадати під реформи, що ламали споконвічний лад сербських військових поселенців (так званих „граничар“). Невдоволення, що зародилося серед сербів, особливо серед їхніх верховодів,

використало декілька енергійних діячів-сербів (полковники Хорват, Шевіч, Прерадовіч) на пропаганду серед своїх одноплеменців думки про еміграцію в Росію, що ще з часів Петра I-го нав'язала постійні зносини з „єдиновірними“ сербами. З другого боку, ініціатори руху зуміли зацікавити ним представників російського уряду, які обіцяли сербам приділити землі для поселення на їхній вибір, і надати їм низку привілеїв, зобов'язавши їх відбувати таку ж, міліційного типу, військову службу, до якої вони звикли в Угорщині. В наслідок цієї згоди, з 1752 року починається заселення сербами тої смуги Степової України, що простяглася на південь від польського кордону на Дніпрянським Правобережжі, починаючи звідти, де впадає Синюха в Буг і до гирла Тясьмина. Це заселення, що розтяглося на цілі роки, призвело до утворення так званої „Нової Сербії“—території, яка дістала військову організацію (з поділом на полки й роти). На цій території ми бачимо осаді сільського типу (так звані „шанці“ з сербськими назвами), але нарівні з ними й міста, такі, як от, з одного боку, Новомиргород (що виник ще до приходу сербів, завдяки колонізації з гетьманської України, в 40-х роках XVIII століття), і фортеця св. Єлисавети, збудована спеціально для захисту сербів від можливих нападів татар, з другого боку. Проте, в складі людности Нової Сербії ми бачимо не самих тільки сербів: поперше, тут ще до приходу сербів осіла чимала кількість українських „сходців“ з Гетьманщини, що їх російський уряд, хоч і з неохотою, залишив у межах Нової Сербії, тільки пересунувши їхні оселі на південь, далі в степ; подруге, до складу міської людности охоче приймали, як підхожий ремісницький та торговельний елемент, великоросів-розкольників (старовірів), що тоді почали, у зв'язку з деяким полекшенням урядових репресій, повертатися в межі Росії з Польщі, куди вони часто тікали. Нарешті, до складу самих поселених полків, через недостатню кількість зайшлих сербів, охоче приймали й „єдиновірних“ волохів (цебто румунів) і болгарів, що тікали з-під турецької влади на нові пільгові місця. В наслідок усіх цих заходів, що їх добре фінансувала російська казна, на території Нової Сербії, під кінець її існування, як окремої адміністративної одиниці, 1764 року налічувалось декілька тисяч мешканців; серед них серби становили

меншість. Такий малий успіх Новосербської колонізаційної спроби, що від різних залежав причин, а серед них зловживання Хорвата та інших адміністраторів відіграли велику роль, навів російський уряд на думку про реформування цього сербського поселення, як і другого, що виникло майже одночасно з ним, на лівому березі Дніпра, на південь від Слобідської України, що звалося Слов'яно-Сербією (в пізній Катеринославщині). Внаслідок цієї думки замість Нової Сербії та Слов'яно-Сербії, р. 1764, уряджується Новоросійська губернія; одне з головних завдань її—широка урядова колонізація Степової України. Поставлене Новоросійській губернії колонізаційне завдання неминуче мало призвести до конфлікту з тими корінними мешканцями й власниками Степової України, за яких себе вважали по праву запоріжці, що й собі розгорнули в цей час інтенсивну хліборобську колонізацію своїх „Вольностей“. Сутички, що почалися ще раніше, за доби Нової Сербії, були сполучені з просуванням новосербських (а зокрема слов'яно-сербських) поселенців далі на південь, у степи, а також із частими відходами під владу Запоріжжя окремих мешканців Нової Сербії, що шукали собі притулку від утисків новосербської адміністрації. Ця боротьба, щораз більше розпалюючись, дійшла свого апогея підчас русько-турецької війни 1768—1774 р.р., яка відкривала широкі перспективи перед російським торговельним капіталом—заволодіти берегами Озівського й Чорного морів, вони бо потрібні були для посідання багатих степів Надчорномор'я, а також для використання чорноземлі цих степів з метою організації хлібного експорту через знову здобуте побережжя.

Конфлікт поміж старою, народньою, і новою, урядовою, формами колонізації Степової України закінчився катастрофою 1775 року—зруйнуванням Запорізької „Січі“ та інкорпоруванням її „Вольностей“ у склад областей, безпосередньо підлеглих російській адміністрації. Такими областями, крім уже відомої нам Новоросійської губернії, була наново встановлена Озівська губернія і (трохи пізніше, з 1783 р.) Таврійська область (утворена з анексованого Росією Кримського ханства); над ними з цього часу позначається діяльність найталановитішого, хоч і нерозбірливого у своїх засобах, із „Катерининих орлів“—Потьомкіна. Майже за

20-літній період урядування Потьомкіна в Новоросійському краї, як тоді стала офіційно зватися Степова Україна, колонізація цього краю зробила чималі успіхи, які все таки часом не відповідають тим колосальним коштам, що їх давала на це російська казна. Потьомкінову колонізацію Степової України можна вважати за ряд епізодів, зв'язаних з окремими видами колонізаційного матеріалу. Серед цих епізодів визначна кількість припадає на чужоземну колонізацію, що користувалася з особливих симпатій не тільки Потьомкіна, але й російського уряду взагалі: проте, поруч з нею, провадиться пляномірне заселення країни і великоруським елементом, і українським, звичайно, додержуючись тут перш за все інтересів панівної, тобто дворянської класи; тимто ця колонізація призводить, значною мірою, до створення численної класи кріпацького селянства, якого до тої пори майже не було в Степовій Україні. Серед чужоземних пересельців до „Новоросійського краю“, що їх викликав Потьомкін, на більшу увагу, так і щодо кількості їх, як і щодо тих культурних слідів, які залишили вони в Степовій Україні, заслуговують греки та німці. Щодо грецької колонізації, то вона мала двоє джерел, пов'язаних загальною із наслідками русько-турецької війни 1768—1774 р.р. Ця війна, що точилася, як відомо, під гаслом визволення „єдинорічних“ Росії народів, які підлягали Турції, призвела до еміграції з Туреччини тих греків, що скомпромітували себе перед турками й татарами своїми симпатіями до Росії. Потьомкін напямив цю грецьку еміграцію, так з областей, безпосередньо підлеглих Турції, як і з Криму (що з 1774 до 1783 р. номінально був незалежною державою), на територію Степової України. В результаті ми бачимо численні грецькі оселі на березі Озівського моря, з центром їхнім, заснованим тоді, Маріюполем, а також в глибині Степової України, в ділянці порогів, де греки стають першими мешканцями в закладеному від Потьомкіна Катеринославі (спочатку на Кільчені—теперішньому Новомосковському) й цілій низці інших посілків. Ця перша хвиля грецької колонізації згодом доповнилась іншими, що розташувалися вже по пізніше завойованому Чорноморському побережжі, де греки ввійшли до складу населення Херсона, Миколаєва й інших, заснованих за Потьомкіна, міст. Деяка частина цих греків була зорганізована

у вигляді військових посілків (найбільше в Криму, почасти біля Одеси), але більша частина їх перейшла на мирну працю—хліборобство й торгівлю. Друга, не менш численна, група пересельців, що їх викликав з-за кордону Потьомкін, були німці. Тяга німців на простір Східної Європи, що одвіку була в цього народу, оживилась у 2-й половині XVIII ст., так у зв'язку з помітним перенаселенням німецьких земель, як і через зростання урядового гніту, що ставав чимраз більший, зокрема в царині військової повинності. Це останнє спричинилося до переселення до Росії менонітів-сектантів, що ухилялися від військової служби. Ці меноніти, звільнені Потьомкіним від рекрутчини, становили ядро німецької колонізації в Степовій Україні, де вони розташувались у самому серці колишніх Запорізьких „Вольностей“, по Дніпру, на о. Хортиці та поблизу його. Німецька колонізація живилась і з інших джерел, досягнувши свого апогею після Потьомкінської доби, на початку XIX століття, коли з'явився численний ряд колоній навколо Одеси й у Таврії. Ми не будемо зупинятися на тих численних, але дрібних епізодах чужоземної колонізації Степової України за Потьомкіна та його найближчих наступників, які привели сюди представників багатьох західноєвропейських народів; віддамо трохи уваги тим пересельцям з найближчих країв, якими були молдавани (інакше волохи) та болгари з огляду на численність, якої досягла їхня колонізація сюди в XIX віці. Щождо молдаван, то ми бачили їх уже в складі тих елементів, що їх закликувано в Нову Сербію. Пізніше, коли Росія здобула ту частину Степової України, що лежала поміж Дністром і Бугом і здавна звалася Ханською Україною (як підлегла Кримському ханові), сюди вдарила хвиля молдаванських пересельців з Басарабії (що вже й раніш сюди переселялись, утворивши ряд посілків уздовж Дністра і вглиб від нього на схід). На цю ж Ханську Україну переселялися й болгари, особливо після війни Росії з Турцією, коли вони боялися переслідувань від турків за свої симпатії до Росії; вони заселили ряд колоній навколо Одеси.

Чужоземна колонізація загалом дала великі наслідки щодо заселення Степової України, особливо в справі утворення міської людності з її різноманітними зайняттями, але все ж не їй був

зобов'язаний „Новоросійський край“ тим величезним приростом населення, який ми в ньому помічаємо під кінець XVIII століття, коли в межах Степової України налічувалось щось 900 тисяч душ людності. Цей приріст припадає на ту колонізацію, так урядову, як і самовільну, що її вели в Степовій Україні представники обох галузей руського племені: українці та великороси. Перш за все розгляньмо великоруську колонізацію, що її провадив безпосередньо російський уряд. Цю колонізацію представлено переселенням великих груп казенних селян, а також так званих однодворців (колись нижчого розряду служилого дворянства), що терпіли від земельної тісноти в середній смузі Росії й охоче піддавалися урядовим заходам. Десятки тисяч казенних селян і однодворців, що переселилися за Потьомкіна, стали ядром великоруського населення в нашому краї. Нарівні з ним певну роль відігравали розкольники-великороси, що їм особливо сприяв, як колонізаторам, Потьомкін. Вони заселяють переважно посілки міського типу, яко представники дрібної, а іноді й великої буржуазії, при чому в заселювані місця вони вносять з собою свої культурні звички, зокрема інтерес до книжки. Це спричинилося до появи друкарства в Степовій Україні в тих пунктах, де розкольники становлять визначну кількість.

Проте, головна маса великоруського елемента, що переселився в надчорноморські степи,—це селяни, не вільні, як-от казенні, про яких ми згадували вище, а кріпаки. Цей факт зв'язаний з тою широкою роздачею вільних (або тих, що їх мали за такі) земель, яку провадила російська влада з Потьомкіним на чолі, в Степовій Україні, на користь упривілейованої дворянської класи. Ця роздача, що провадилася на вельми пільгових умовах (від наділюваних ділянцями землі дворян не вимагали навіть мінімального заселення, як умови зберегти власність, давалася багаторічна пільга на податки), у зв'язку з великим інтересом багатьох „сильних персон“ з керівної дворянської класи, призвела до того, що широкі простори колишніх запорізьких „Вольностей“ та інших частин Степової України були повернуті на панські землі. Звичайно, потрібні для господарської експлуатації цих земель робочі руки дідиці діставали почасти, переселяючи своїх колишніх чи знову куплених кріпаків-селян з великоруських губернь,

почасти способом „закликання на слободи“ місцевого українського селянства або втікачів з Польської Правобережної України. Останній, тобто український, елемент, звичайно, незабаром губив свої, що мав спершу, пільги і закріпачувався остаточно, давши значну частину тої загальної кількості кріпацького селянства в „Новоросії“, що його р. 1791-го налічувалося 160 тисяч душ тільки чоловіків.

Проте, не вся маса української людности колишніх „Вольностей“ була закріпачена: досить велику кількість ми бачимо так у складі казенних селян, як і в тих, міліційного типу, військових організаціях, що їх старанно культивував Потьомкін, звичайно, зважаючи на дальші агресивні пляни російського торговельного капіталу на берегах Чорного моря. Таким чином, утворюються, з одного боку, все нові гусарські, „легкокінні“ й інші полки регулярного типу, в яких колишній сербський і інший „єдиновірний“ елемент розпускається в українській стихії, з другого боку — народжується „козацьке військо“ — „наступник“, звичайно, з іншим характером, запорізького війська. Серед цього „війська“ заслуговує на увагу, як сталіше, те, яке спочатку під назвою „Бузького“, а потім „Чорноморського“, було оселене на знову приєднаних землях Ханської України, в пізнішій Херсонщині, з головним центром Слободзеєю на Дністрі. Однак, і це міцніше з тих, що їх утворив Потьомкін, козацьких військ, недовго затрималось на своїх землях; вже надто суперечив його вільний лад тому загально-кріпацькому характерові, що його стала набувати Степова Україна під кінець XVIII віку, під впливом російської урядової колонізації. Як відомо, цьому війську довелося покинути свої культивовані простори Наддністров'я й переселитися на дикі ще тоді береги Кубані, щоб зберегти хоч би частково свій стародавній лад, та й то ненадовго.

Колонізація Степової України, що мала, як ми бачили, переважно урядовий характер у 2-й половині XVIII віку, зберегла його і в 1-й половині XIX віку, йдучи, з деякими варіантами, старими шляхами. Відбувається далі чужоземна колонізація, що в ній тепер дістають перевагу два елементи: німецький та болгарський. Щодо першого, то епоха революційних, а потім наполеонівських війн кінця XVIII й початку XIX в. в., що дуже

відбилася на економічному стані Німеччини, особливо в її південних областях (Бадені, Віртемберзі), повела до збільшення еміграції селянського й почасті міського елементу, що посунув великими масами у відомі німцям з переказів своїми гарними умовами простори Степової України.

Цілими десятками з'являються нові німецькі колонії і на Херсонщині, і в Таврії (в її степовій частині—по Молочних водах і в горяній) і утворюють тут густу, з високим економічним рівнем, масу людности.

Ця німецька колонізація, що її інтенсивно підтримував уряд, розвивалася в Таврії й частково на Катеринославщині коштом тюркського елементу, який під її натиском все поступався. Ще з кінця XVIII в., з моменту занепаду Кримського ханства, починається скрута в кочовому, скотарському побуті ногайців, що поступово відходять у передкавказькі степи, тоді ще не цілком підлеглі російському урядові; вже у XIX віці продовжується виселення кримських татар так із степових повітів, як, нарешті, і з півострівних, переважно до Турції: це зв'язано було, звичайно, з великими людськими й економічними втратами й призвело до занепаду значення тюркського елементу в Степовій Україні. Другу значну щодо своїх розмірів чужоземну колонізаційну групу в Степовій Україні XIX віку становлять болгари, яких чимало переселялося сюди у зв'язку з періодичними русько-турецькими війнами, що бентежили своїми „визвольними“ гаслами цей, неприхильний до турецької влади, нарід. У наслідок цих, лише злегка підтримуваних урядом, переселень сила болгар розташувалася на Херсонщині й Таврії, зберігаючи свої етнографічні особливості та мову. Нарівні з цими групами чужоземних колоністів вливалися до складу „Новоросії“ й інші елементи, як-от греки, що поповнювали своїм складом переважно людність міст нашого краю, і серед них Одеса перед вела щодо свого росту. У складі населення Одеси та й інших міст Степової України протягом 1-ї половини XIX століття все більшу роль починають грати євреї. До їхнього переселення в ці малозаселені області, що їх саме тоді організував російський уряд, влада спершу поставилася прихильно, надто в особі Потьомкіна. Але пізніше це ставлення й тут, як і в усій Росії, стало мінятися, набуваючи обмежувального

характеру; лише до одної групи єврейства збереглася, принаймні в теорії, доброзичлива урядова політика, а саме — до єврейських хліборобських колоній. Думка повернути частину скупченого в колишніх польських володіннях єврейства на хліборобів, переселивши їх на вільні землі „Новоросії“, популярна спочатку серед єврейства в зв'язку з тими утисками, що вони їх зазнавали на старих місцях, почала здійснюватися з 1807 р., коли засновано на Херсонщині перші єврейські колонії. Ці колонії поступово розмножувалися, в зв'язку з новими, що періодично — протягом цілої 1-ї половини XIX ст., відновлялися, еміграційними настроями єврейства, зумовленими урядовими репресіями. Колонізація євреями-хліборобами Степової України не дала, однак, якихось помітніших результатів, з огляду на двоїсту політику російського уряду, який, з одного боку, ніби заохочував, а з другого, — обмежував доступ євреям до цих колоній. Нарешті, зловживання урядовців у цих колоніях, мала пристосованість євреїв до нових умов побуту гальмували зріст колоній. Не зважаючи на урядові перешкоди, приплив євреїв у міста „Новоросії“ відбувався протягом 1-ої половини XIX ст. дедалі інтенсивніше, завдяки тій загальній, вільнішій, ніж у корінних областях Російської імперії, атмосфері, що панувала в надчорноморських краях (зокрема за часів Воронцова).

Інтерес керівних клас, надто торговельного капіталу, вимагав широкого припливу населення в міста й села Степової України, де завжди бракувало робочих рук для того кипучого економічного життя, яке розвивалося у цій „житниці Західньої Європи“. От через що ми бачимо такий могутній, американський приріст людности в нашому краї в цей час, що з 900 тисяч у кінці XVIII ст. досягла 2-х з чвертю мільйонів у середині XIX ст. Звичайно, як і раніше, селянство становило головну масу цього населення, при чім, як і раніше, до його складу входили елементи, різні щодо національності (великороси, українці) і соціальної ознаки (вільні селяни, об'єднані на 30-ті роки XIX в. в категорію державних, поміщицькі кріпаки). Ця маса поповнювалася, з одного боку, природним зростом, з другого — припливом переселюваних елементів. Поволі, в міру заселення краю, меншає цей приплив, набирає характеру виняткових епізодів і, нарешті, в середині

XIX в. припиняється, хоча потреба в робочих руках у великих, плянаторського типу, господарствах почувається й пізніше, викликаючи щорічний значний приплив так званих „сезонових“ робітників-наймитів, що їх постачала Дніпрянська Україна, де на той час починається перенаселення.

Ми простежили в загальних рисах процес колонізації просторів сучасної Степової України, що призвів до утворення тої багатомільйонної маси населення, що його має на цей час наш край. Постараймося зробити підсумки й встановити, який із розглянутих тут різноманітних колонізаційних елементів зберігся в теперішньому складі людности Степової України, та яка його питома вага, інакше сказати, який процент загальної маси людности становить кожен із них. З огляду на те, що обробку матеріялів останнього всесоюзного перепису не скінчено, ми скористаємося, крім нижче згаданої обробки частини матеріялів перепису, з тих, порівнюючи свіжих, даних, які вміщені в офіційнім виданні (Наркомвнуправ УРСР) — „Национальный состав Советской Украины“, що його склав Н. А. Черлюнчакевич 1925 р.

Для вирахування національного складу людности Степової України в її сільській лише частині ми можемо використувати вже оброблені результати всесоюзного перепису населення 1926 р., що дає нам (див. „Статистика України“, № 96—Національний склад сільського населення України, Харків, 1927) ось яку картину по окремих округах у відсотковому відношенні, беручи дрібніші національності, лише починаючи від 1% та більше. Таким чином, ми бачимо, що переважна маса сільської людности Степової України є українська, бо в жодній з округ відсоток української людности не слускається нижче від 50%, в чотирьох округах він коливається в межах від 50 до 70%, а в решті округ Степової України він є вищий від 70%, доходючи 94,72% в Дніпропетрівській окрузі. (Див. табл. на стор. 70).

Отже, серед сільської людности Степової України український елемент, як це природно впливає з історичної долі краю, посідає перше місце. Іншу картину ми побачимо, розглянувши дані щодо міського населення Степової України, користуючись з вище згаданого видання за редакцією Черлюнчакевича.

В міському населенні, що налічувало в трьох губернях та

АМРСР до 1300 тис. душ російський (великороси) елемент посідає перше місце, досягаючи в деяких містах 44% (Одеса, Катеринослав), 50% (Миколаїв), 75% (Сталін — кол. Бахмут) і навіть 80% (Бердянське). Друге місце по містах України посідають євреї, що становлять у Катеринославі та Одесі 44%, в Миколаєві — 28%, в Херсоні — 37%. Херсон є одне з небагатьох міст

Округи	Українців	Росіян	Німців	Молдаван	Греків	Болгарів	Євреїв	Білорусів
Запорізька	84,42	9,37	4,37	—	—	—	1,37	—
Зінов'ївська	87,27	7,57	—	3,43	—	—	1,01	—
Криворізька	90,00	4,14	1,96	—	—	—	2,46	—
Луганська	59,84	36,94	1,74	—	—	—	—	—
Маріупільська	61,02	10,34	8,23	—	18,42	—	1,19	—
Мелітопільська	60,20	23,33	6,32	—	—	7,47	—	—
Миколаївська	70,48	9,53	8,15	3,92	—	—	2,51	3,47
Одеська	64,33	7,96	15,32	3,66	—	4,35	2,97	—
Першомайська	89,59	2,05	—	2,43	—	1,32	3,79	—
Сталінська	74,03	12,26	3,38	—	9,18	—	—	—
Херсонська	83,52	7,72	3,40	—	—	—	3,57	—
Молдавська АСРР	50,46	5,75	2,04	34,27	—	1,24	4,81	—
Артемівська	87,37	7,65	2,64	1,26	—	—	—	—
Дніпропетрівська	94,72	3,26	1,05	—	—	—	—	—

Степової України (надто серед великих) з високим відсотком української людности — 40%. Звичайно відсоток української людности по містах коливається від 20 до 30, збільшуючись у невеликих міських пунктах, досягаючи в деяких 72—73% (Верхнедніпровське, Новомосковське). З інших національностей по містах помітніші греки (в Маріуполі навіть 10%) і німці (в Мелітополі 4%, в Запоріжжі — кол. Олександрівському — 2,5%).

Оцю строкатість людности великих міст, надто надморських, зумовлювали ті жваві торговельні зв'язки з закордоном, які приваблювали сюди представників західньо-європейських країн (надто італійців, в меншій мірі французів, англійців), що становили (правда, не дуже численні) колонії, їм бо не легко було вести

облік через текучість їхнього складу. Така, в загальних рисах, картина сучасного етнічного складу людности Степової України.

Ця картина відбиває у великій мірі минуле нашого краю. Це минуле не в меншій мірі позначилося й на культурі сучасної Степової України, так у цілому, як і в її окремих національних елементах. Оці дві причини є досить важливі чинники для того, щоб зацікавити минулим нашого краю всякого (а не лише краєзнавця), саме в частині змін його людности; це й становило завдання цього нарису.

Проф. Євг. Загоровський

66686

Сільське господарство українського степу

Вступ

Стикання з сільсько-господарською дійсністю показує, що по різних районах і краях конструкція с.-г. виробництва не однакова. Проф. Ляур дає схему розміщення різних типів с.-г. виробництва по всьому світі: в африканських степах розташовані господарства, що сполучаються з зовнішнім світом караванами— тут ми спостерігаємо бушменів-мисливців, що, провадячи бродяче життя, не хліборобствують і не скотарюють, сомалійців, що ведуть мотикове хліборобство, бедуїнів пустелі, що кочують з табуном верблюдів, бедуїнів степу, що розводять коні і велику рогату худобу; в Австралії і в західній частині Північної Америки є пастовна смуга з господарствами, що використовують найбільші пастовні простори для вовняного вівчарства; на полях Європейської частини СРСР і східної частини Пів. Америки концентрується зернова зона; в смузі, що прилягає до екватора, лежить зона плянтацій— тут бавовняні ферми Америки й Єгипту, південно-американські кавові й чайні плянтації, рижові господарства Індії та Індо-Китаю, що збирають декілька жнив протягом року; на території Західної Європи є промислова зона, де розводять худобу, переробляють с.-г. продукти і розвивають спеціальні галузі сільського господарства; поблизу великих міст розташована передміська зона найінтенсивнішого молочарського і садово-городнього господарства.

У межах Європи можна констатувати, що чим „старіший“ в історичному розумінні район або країна, то інтенсивніше ведуть там сільське господарство. Від Англії через приморську смугу, центральну Францію і Німеччину, заходячи в СРСР, лежать зони с.-г. виробництва із щодалі маліючою інтенсивністю. В межах СРСР, що далі на північний схід, то екстенсивніше ведеться сільсько-господарське виробництво.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОУ імені ІІ МЕЧНИКОВА